

12. ЦДІАК України. – Фонд 25. – Опис 1. – Справа 45.
13. ЦДІАК України. – Фонд 25. – Опис 1. – Справа 46.
14. ЦДІАК України. – Фонд 25. – Опис 1. – Справа 48.
15. *Turnau I. Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.* – Warszawa, 1999.

Тарас Ковалець (Чернівці), аспірант кафедри історії України
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Сермяги як елемент козацької «барви»: до проблеми верхнього одягу запорожців у першій половині XVII ст.

Стрімкий розвиток сучасного козакознавства підтверджується появою все нових і нових праць, спрямованих на дослідження різних аспектів військової справи, побуту, занять українського козацтва. Від недавнього часу епоха козаччини стала об'єктом наукових зацікавлень фахівців зі спеціальних історичних дисциплін, зокрема уніформології. Після обережних спроб Г. Стельмашук дослідити місце та значення козацького костюма в українському строї загалом [11] та К. Свешнікова на основі археологічних знахідок реконструювати одяг запорожців у битві під Берестечком [13] у вітчизняній історіографії з'являється ряд ґрунтовних студій Є. Славутича, присвячених козацькому одягові другої половини XVII – XVIII ст. [наприклад, 14, 15]. Водночас костюм Війська Запорозького першої половини XVI ст. іще залишається поза увагою дослідників. Метою нашої статті є спроба з'ясувати, чи для козацьких підрозділів у той час був притаманним одноманітний одяг, відомий під назвою «барва», та яке місце у ній могли мати поширені серед запорожців сермяги як тип верхнього одягу.

Передусім, варто зазначити, що зразків козацького строю XVII ст. майже не збереглося, тому реконструкція його можлива тільки на матеріалах писемних джерел та іконографії [21, s. 17]. Загальноприйнятим майже на рівні штампу є твердження, начебто, військовий одяг запорожців до середини XVII ст. був дуже різноманітний, тоді як деякі підрозділи коронного війська носили передбачену військовими статутами «барву» – до певної міри попередницю однострою в сучасному розумінні цього слова, ключовою характеристикою якої була **схожість** убору окремих вояків підрозділу [21, s. 411]. Близько 1557 р. король Жигмунт II Август запровадив для піхотних підрозділів блакитну «барву», згодом цей колір став традиційним і побутовував у костюмі польської піхоти майже вісім десятиліть [21, s. 21]. На думку Є. Славутича, Військо Запорозьке не мало форменого одягу, і це розглядалося самими козаками як «особливий привілей». Дослідник вважає, що «одноманітний, уніфікований й, як правило, наданий від уряду службовий одяг вказував на високий рівень залежності військово-службовців від держави чи правителя, ставлячи таким чином вояків приблизно в один ряд із озброєними слугами» [15, с. 214]. Водночас певна уніфікація строю у запорозькому війську все ж відбувалася, і перший «типовий військовий козацький одяг... з'явився, напевно, саме у ресстровому козацькому війську, тобто найманців, що отримували однорідне сукно на вбрання» [17, с. 120].

Військо Запорозьке «у реєстрах будуче» забезпечувалося тканиною для пошиття одягу, вірогідно, ще із самого початку свого існування. Влітку 1584 р. возний Луцького повіту Ф. Бромірський в одному із судових документів зазначав, що *«на ряді гродському луцькому сукно, печаттю... запечатане, є, його Королівською Милістю козакам... послане чотири біле... і в замку вишньому тутешньому Луцькому, в церкві св. Івана Богослова є складене»* [2, с. 14–15]. Сукно, що видавалося реєстровцям, – це «вовняна тканина полотняного переплетення, що має суцільний ворсовий, повстяно-подібний застил, який приховує рисунок ткацького переплетення» [15, с. 228]. Козаки, схоже, отримували від уряду сукна винятково низького гатунку із грубим неоднорідним застилом. Найчастіше це була каразія – груба шерстяна тканина з місцевості Керсі у графстві Суффолк на сході Англії [14, с. 309]. У документах, що стосуються Вільшанської комісії 1617 р., передбачалось регулярно видавати «постав каразії» на кожного козака, причому «сукна завжди брати будуть у Києві на святки» [9, с. 312]. У той час «постав» сукна коливався від 37 до 50 аршинів* матерії, загорненої спеціальним способом у ткацькому цеху, де вона була виготовлена. Такі згортки додатково запечатувалися та опломбовувалися. Загалом на Вільшанській комісії погоджено про забезпечення реєстровців 700 поставами каразії [9, с. 316], які справді були видані згодом у Білій Церкві [9, с. 331]. Через два роки вже на Роставицькій комісії козаки просили про збільшення поставок сукна до 1400 поставів [9, с. 336]. Найбільше кореспонденції між реєстровим козацьким військом та польським урядом, яка збереглась до наших днів і стосується питання забезпечення козаків сукнами, велося, напевно, у 1625–1628 рр. під час гетьманування Дмитра Дорошенка. Навесні 1626 р. запорозькі послы до польного коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського просили останнього «про підвищення жолду, тут же ж і про сукна» [5, с. 295]. Схожі прохання знаходимо у листах Війська Запорозького до королевича Владислава від 3 січня 1627 р. та до короля Жигмунта III від 22 жовтня 1627 р. [5, с. 303, 327].

Цікаво, що Військо Запорозьке отримувало сукна не тільки від польського уряду. На зламі XVI і XVII ст. на Запорожжі побувало посольство від московського царя Бориса Годунова на чолі з Г. Конашевим та Ю. Беззубцевим із «государевим грошовим жалуванням... і з сукнами». Які саме тканини привезли московські посланці, невідомо, та можемо припустити, що це було схоже до каразії грубе «сермяжне» або «свитне» шерстяне сукно білого чи сіруватого кольору [4, с. 317]. Кримські хани, які активно наймали козацькі загони під час внутрішньокримських війн, часто платили запорожцям кожухами та сукном. Зокрема, 1636 р. послы від хана Інаст-Гірея прибули на Січ і, намагаючись заохотити козаків до участі в поході проти бунтівного мурзи Кантемира, обіцяли забезпечити найнятий загін «грошима і габою» ще до початку бойових дій [19, № 5, с. 18; 1, арк. 99]. Габою називали дешеве, товсте й цупке турецьке сукно із овечої вовни природного білого кольору [14, с. 301]. Також для пошиття козацьких верхніх уборів широко використовувалися схожі за фактурою шерстяні домоткані матерії «українського виробництва» [6, с. 65, 69].

* 1 аршин = 0.711 м.

За словами французького найманця Г. де Боплана, який служив капітаном артилерії коронного війська у 30–40-х роках XVII ст., козаки «надають перевагу простому одягові» та зазвичай «натягають на себе досить жалюгідне вбрання» [3, с. 26–27]. Навесні 1626 р. в інструкції Війська Запорозького своїм послам до С. Конєцпольського зазначалося, що ті «іменем війська... мають посильно домогатися і просити..., звідки би могли мати на сермяги на хребет» [5, с. 295]. Саме слово «сермяга», як вважається, походить від латинського *sermas* – сирій. Це був «різновид довгополого плечового розгортального однобортного одягу прямого крою, з нормальними рукавами і великим виложистим (відкидним) коміром» та нашитими петлицями при застібці [15, с. 225–226; 12, с. 22]. У тогочасних джерелах сермягу часто називали також свитою або каптаном. Наприклад, Боплан зазначав, що, крім жупана і сорочки, козаки носять «змінний одяг із блаженською свитою» [3, с. 70]. Сермяга з білого сукна відома ще з часів Київської Русі та разом із кожухом вважається найдавнішим українським народним верхнім одягом [16, с. 35]. Вона чудово підходила для походів, оскільки була демісезонним убором, тобто призначалася для різних пір року і погодних умов.

Величезне поширення сермяг у козацькому середовищі підтверджується джерелами. Перед Корсунською битвою невідомий польський мушкетер 25 травня 1649 р. зафіксував у своєму щоденникові: «Рано з шанцю пана полковника Денгофа було видно козаків, бо шанці були на узгір'ї... важко було розпізнати, що за люди, аж через трубу (*perspectivam*) бачили, що кінні люди у білих сермягах, тому додумалися, що козаки (тут і далі підкреслення наші. – Т. К.)» [10, с. 118]. Схоже повідомлення належить бранденбурзькому агенту Вайнберові. Описуючи запорозьке військо під Смоленськом у 1633 р., він зазначав: козаки «всі однакові, у сірому одязі, рідко хто в синьому або червоному» [18, с. 18]. Кольорові убори тут, очевидно, належали офіцерським чинам. Інший подібний термін знаходимо у народній «Думі про Самійла Кішку». Під час поділу козаками здобичі із турецької галери «златосинії киндяки – на козаки, / Златоглави — на отамани, / Турецькую білу габу – на козаки, на біляки» [7, с. 48]. Як бачимо, сермяги із «білої габи» спричинилися до появи поняття «біляки», що означало просте, рядове козацтво.

Можливо, початки уніфікації військового костюма торкнулися також козацького війська в антишляхетських повстаннях 20–30-х рр. XVII ст. У джерелах збереглися відомості про те, що тоді найбоездатніші підрозділи – колишні реєстрові козаки – перебували окремо від решти війська, при гетьмані [8, с. 475]. Цілком імовірно, ці загони зберегли свою білу «барву»**.

Отож, у першій половині XVII ст. козацьке реєстрове військо та, меншою мірою, січовики, козаки-найманці отримували різними шляхами великі партії кількох різновидів сукон білого чи сіруватого кольору, зокрема каразії та габи, дешевого грубого англійського та турецького сукна, із якого виготовлявся козацький верхній

** Також у козацькому війську могли виділятися однаковим строєм повсталі підрозділи міської піхоти. Наприклад, навесні 1638 р. добровільно приєдналися до загонів Я. Остриниці кількасот вояків замкової сторожі Ніжина [20, с. 131-132; 8, с. 490].

одяг – сермяга. Дешевизна та демісезонність сермяг призвела до їх дуже стрімкого поширення у середовищі козаків. Це дає змогу стверджувати, що такий убір став «барвою» – однотипним одягом – реєстрового війська та у першій половині XVI-ст. певною мірою формував архетипний образ українського козацтва загалом.

Список літератури

1. Кулиш П. Материали для истории Воссоединения Руси / П. Кулиш. – Т. 2. – 494 арк. // Институт рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського. – Ф. 2. – Спр. 13402.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К. : Типография И. и А. Давиденко, 1863. – Ч. 3 : Акты о козаках (1500–1648). – СХХ + 433 с.
3. Боплан Г. Л. де. Опис України / Г. Л. де Боплан. – Львів : Каменяр, 1990. – 301 с.
4. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1954. – Т. 1 : 1620–1647 годы. – 1954. – 587 с.
5. Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. – Т. 1: Матеріали до історії української козащини. – Львів : Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1908. – 467 с.
6. Молчановский Н. Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б.Хмельницком [1656 г.] // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С. 62-75.
7. Українські народні думи та історичні пісні / Упоряд. П. Павлій та ін. – К. : АН УРСР, 1955. – 320 с.
8. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego Hetmana Wielkiego Koronnego 1632–1646. – Kraków : Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2005. – 775 s.
9. Pisma Stanisława Jykievskiego kanclerza koronnego i hetmana z jego popiersiem / Wydai August Bielowski. – Lwów : Zakład narodowy im. Ossolickich, 1861. – 631 s.
10. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i Mieczem» (1648–1651) / Pod red. M. Nagielskiego. – Warszawa : Viking, 1999. – 431 s.
11. Білан М. С., Стельмашук Г. Г. Український стрій / М. С. Білан, Г. Г. Стельмашук. – Львів : Апріорі, 2000. – 314 с.
12. Жолтовський П. М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI–XVIII ст. / П. М. Жолтовський. – К. : [б. в.], 1958. – 148 с.
13. Свешніков К. І. Битва під Берестечком / К. І. Свешніков. – Львів : Слово, 1992. – 304 с.
14. Славутич Є. Вовняні тканини в елементах костюму військової верстви України-Гетьманщини та їх історично-складена місцева термінологія (друга половина XVII–XVIII ст.) / Є. Славутич // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики. – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. – № 12. – С. 295–326.
15. Славутич Є. Одяг "малоросійських" козаків: склад, походження, покрій, матеріали, функціональність, забезпечення. Друга половина XVII – перша третина XVIII ст. / Є. Славутич // Спеціальні історичні дисципліни. – Інститут історії України, 2010. – № 16. – С. 210–238.
16. Український народний одяг – Ukrainian Folk Costumes / Ред. П. Одарченка. – Торонто-Філадельфія : Printing Methods Inc., 1992. – 312 с.
17. Федорук А. В. Наймане козацьке військо (XVI – середина XVII ст.) : ідеологія, організація та військове мистецтво : Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича / А. В. Федорук. – Чернівці, 2000. – 292 с.
18. Целевич О. Участь козаків у Смоленській війні 1633–4 рр. / О. Целевич // ЗНТШ. – Львів : Видавництво НТШ, 1899. – Т. 28. – С. 1-72.

19. Kaczmarczyk J. Kozak Tatar dwa bratanki. Stosunki kozacko-tatarskie w pierwszej poiwie XVII w. / J. Kaczmarczyk // *Mywi№ wieki*. – 1983. – № 4. – S. 1–6; № 5. – S. 13–19.
20. Wimmer J. Z zagadniec ekonomiki wojskowej XV–XVIII w. / J. Wimmer. – Warszawa : Wojskowa Akademia Polityczna, 1974. – 166 s.
21. Ёygulski jun. Z., Wielecki H. Polski mundur wojskowy / Z. Ёygulski jun., H. Wielecki. – Krakow : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1988. – 418 s.

Єлизавета Лїгвіненко (Київ), співробітник Інституту
української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України

Інформативний потенціал німецької хроніки «Theatrum Europaeum» з історії України Ранньомодерної доби

Наприкінці 1648 р. Західна Європа була приголомшена звісткою про те, що в Україні знищено все польське військо, його головнокомандуючого взято у полон, а Варшава опинилася у небезпеці. Цей факт привернув увагу багатьох європейських видань, у тому числі й упорядників німецької друкованої хроніки «Theatrum Europaeum» (далі – «ТЕ»), що видавалася у Франкфурті-на-Майні з 1638 по 1738 роки. Починаючи з першої третини XVII ст. виходили такі періодичні видання, як: французька газета «Gazette de France», німецький журнал «Europäischer Mercurius», голландське видання «Mercure Hollandais» тощо. Утім, «ТЕ» став першим німецьким багатотомником подібного формату – 21 том in folio, новаторська сутність якого полягала у більш детальному висвітленню тематики повідомлень (від опису широкомасштабних військово-політичних кампаній до оповідей зі сфер науки та релігії) та їхній великій кількості (у кожному томі нараховувалося від 700 до близько 1600 сторінок). Окрім цього, видання містить велику кількість ілюстрацій, а саме: портрети визначних осіб, плани міст, мапи країн, зображення чудес. У цілому нараховується 1432 гравюри (720 великих та 19 малих), серед яких 693 зображення монархів і полководців. Сам текст видруковано готичним шрифтом з використанням притаманної всім видам такого шрифту форми коми як – «/».

Новини до франкфуртського видання укладалися різними упорядниками, такими як: Й.Ф. Абелін, Й. Флітнер, Г. Ореус, П. Лотіхіус, Й. Шледер, М. Майер, Я. Гайгер та Д. Шнайдер. Кожен том «ТЕ» складається з двох частин: основної під загальною назвою «Denckwürdiger Geschichten Beschreibung» («Пам'ятний історичний опис», описи переважно військово-політичних подій) і розважальної – «Sonderbare Gesch?chte» («Надзвичайні історії», повідомлення про стихійні лиха, різноманітні дива і екстраординарні явища). До початку XVIII ст. повідомлення з теренів України і Московського царства не мали окремої рубрики і розміщувалися у тих рубриках, які, в переважній більшості, присвячувалися Речі Посполитій або Османській Порті. З часом з'являється окрема рубрика під назвою – «справи Московії», а пізніше – Росії, в той час як українським візіям упорядники хроніки так і не надали окремих розділів.

Українські відомості концентрувалися навколо ключових фігур, в першу чергу – гетьманів, іноді в ролі центральних осіб виступали козацькі полковники. Гетьмани і козаки поділялися на тих, хто живе «по цю сторону Дніпра» і «по ту сторону Дніп-